

Зміст

Вступ	5
Життя на межі	7
Реальність	13
Слова	20
Простір	28
Час	32
Історія	38
Культура	45
Коріння	53
Руїна	56
Дім	62
Повернення	67
Довіра	70
Турбота	77
Діти	82
Їжа	88
Пекло	90
Післяжиття	96
Смерть	103
Могила	108
Нове народження	116
Безодня	121
Небо	126
Темрява та світло	129
Йов і Фауст	134
Земля	149
Вода	156
Життя	163
Звірі	166
Зло	171

Злочин без покарання	174
Покарання без злочину	180
Безправ'я	184
Засоби знищення	187
Фаталізм	194
Тиранія	199
Ерос і Танатос	208
Імперіалізм	213
Воля	218
Агора та Агон	223
М'яке та тверде	226
Більшість і меншість	229
Краса	234
Любов	238
По той бік німоти. Епілог	248

ВСТУП

Ця книжка народилася з наших поїздок Україною. За два з половиною роки після початку повномасштабної російської війни проти України ми здійснили понад 40 подорожей деокупованими чи прифронтовими територіями — на Півночі, на Сході, на Півдні. Чимало разів ми були лише в кількох кілометрах від ворога. Наші поїздки були волонтерськими (здебільшого ми привозили автівки для військових, книжки для цивільних) та інформаційними: ми робили репортажі кількома іноземними мовами про російські злочини в Україні та їхні наслідки. Плоске, Бобрик, Русанів, Нова Басань, Харків, Бородянка, Чернігів, Макарів, Мотижин, Бузова, Горенка, Мощун, Ірпінь, Буча, Харків, Дергачі, Безруки, Ізюм, Капитолівка, Одеса, Коробчине, Кам'янка, Долина, Слов'янськ, Миколаїв, Херсон, Краматорськ, Святогірськ, Суми, Тростянець, Охтирка, Глухів, Дніпро, Нікополь, Кривий Ріг, Лиман, Богородичне, Довгеньке, Дружківка, Костянтинівка, Яцківка, Лиман, Запоріжжя, Гоптівка, Прудівка, Слатине, Нечволодівка, Куп'янськ, Біленьке, Вербівка, Балаклія, Залиман, Шевченкове, Благодатне, Посад-Покровське, Первомайськ, Ягідне, Зеленівка, Апостолове, Зеленодольськ, Марганець, Велика Новосілка, Комар, Времівка, Тернувате, Нікополь, Нововоронцовка. Країна заговорила різними іменами.

У цій книжці багато з того, що ми побачили й почули. Але вона не є репортажною. Ця книжка філософська — або, радше, це спроба філософського репортажу. Вона є спробою осмислення реальності цієї війни. Осмислення тих засадничих понять, на які спирається людське буття. Осмислення того, як ці поняття постають для людей, яких торкнулася війна.

Ця книжка охоплює лише фрагмент нашого досвіду. Чимало залишиться за кадром. Але для нас, українських гуманітаріїв, важливо, що ми під час війни, всередині цієї війни, попри океан болю, продовжували мислити. Продовжували говорити. Продовжували бути, за Арістотелем, *zoon logon echon* — живими істотами, що мають здатність думати та огортати думки у слова.

Ми дякуємо нашим друзям з Українського ПЕН, Ukraine-World, Українського кризового медіа-центру, Інтерньюз-Україна, Міжнародного фонду «Відродження», Харківського літературного музею за буття-поруч у цих поїздках або за підтримку в них. Ми дякуємо Волонтерському центру Благодійного фонду «Коло» за допомогу в пошуку і купівлі автівок для військових. Дякуємо Києво-Могилянській академії за можливість викладати тут навіть під час війни. Дякуємо Віденському інституту наук про людину та його програмі Documenting Ukraine за підтримку нашої репортажної діяльності. Дякуємо програмі Віртуального українського інституту перспективних досліджень (VUIAS) за підтримку в написанні цієї книжки. Дякуємо Мистецькому Арсеналу за пропозицію нам бути кураторами фокус-теми Книжкового Арсеналу 2024, що надихнуло нас назвати книжку саме так. Програмний есей того Арсеналу є прологом у цій книжці.

Дякуємо усім тим чудесним людям, з якими ми зустрічалися під час цих подорожей.

Дякуємо нашим батькам та нашим дітям.

Дякуємо Збройним силам України.

ЖИТТЯ НА МЕЖІ

*І межі немає — лише кордон і мета,
невловимо близька і гостра,
така висока й проста.*

Катерина Калитко

*Бо ця Любов,
що як тупі ножі,
зірка Любов,
яка стає твоєю,
тримається на тих,
хто на межі.
І тих,
хто за межею.*

Артур Дронь

Сьогодні від Києва до фронту — вісім годин автівкою. Це якщо рухатися на Схід чи на Південь. Якщо на Північ, то до російського чи білоруського кордону — близько трьох.

Танк їде повільніше за автівку. Тому інколи нам здається, що між нами та справжньою небезпекою — велика відстань. Ворожі ракети та дрони летять значно швидше за автівку. Тому нерідко саме твій квартал стає епіцентром цієї війни.

Люди у Львові та Києві, Кременчуці та Дрогобичі, Рівному та Хмельницькому бодай раз відчули, що лінія фронту проходить прямо у них під вікнами. У їхньомупологовому у Дніпрі. У їхньому супермаркеті у Кременчуці. Чи в їхньому дитячому садочку у Броварах.

Але ніщо так не повертає у реальність, як подорож автівкою у напрямку лінії фронту. Перші кілька сотень кілометрів мало

чим дивують, хіба що столичні затори залишаються позаду. Але на відстані у п'ятдесят кілометрів від лінії фронту поступово зникають цивільні автівки, а вже у тридцяти кілометрах відчутно переважають військові.

Будинки та споруди все частіше мають сліди від влучань. Поранені, сліпі домівки — що ближче до межі, то менше вцілілих вікон. Здається, вони не дивляться на зовнішній світ, вони дивляться всередину себе.

З вулиць зникає вуличне світло, кольори та людські обличчя. Зникають діти та молодь. Що ближче до межі — то швидше старіє цивільне населення. Поки не залишаються лише ті, кого неможливо переселити, хто вріс корінням у свою землю, як столітні дерева. Ці люди є продовженням власних домівок, заручниками своєї географії, своєї історії.

Що ближче до межі, то більше реальність розріджується — дедалі менше людей, руху, життя. Людина на вулиці — це подія. Відкрита кав'ярня — центр спорожнілого кварталу. Військова автівка, яка на швидкості пролітає повз тебе, — це екшн. Віддалені звуки вибухів повністю витісняють звичний шум міста. Що ближче до межі, то більше зростає швидкість пересування, адже тут усі розуміють: смерть наближається швидше, аніж рухаєшся ти. Саме повітря стає небезпечним.

Хто ці люди, які залишаються на межі? Хто ті люди, які сюди приходять?

На межі залишаються ті, хто не може вчинити інакше. Як можна залишити Ізюм, якщо ти тут власноруч поховав своїх трьох онуків та їхніх батьків у одній домовині, яку сам зробив з дошок та килимів?

Як можна залишити квартал Корабел у Херсоні, якщо ти доглядаєш 99-річну бабусю, яка лежить у квартирі з забитими фанерою вікнами, за декілька кілометрів від ворожих позицій? Тобі залишається триматися за думку, що бабуся таки доживе до ста років, а ворог таки відступить.

Мешканці Херсона, які пережили окупацію та затоплення, спускаються жити під землю. Саме там вони сьогодні влашто-

ІСТОРІЯ

Історія здійснює те, що ти раніше вважав неможливим. Історія — це рух крізь територію неможливого.

Проста річ: вона ніколи не закінчується. Вона може взяти паузу, може взяти тайм-аут. І тоді тобі здається, що вихор вщух і речі попадали з неба на свої звичні місця. І тепер їх ніхто не зрушить з місця. Але зазвичай ти просто не розумієш, що там, за горою, почався новий буревій. Тому те, що для тебе є кінцем історії, десь там є її початком.

Коли наприкінці 1980-х Френсис Фукуяма проголосив кінець історії, у нас, у Східній Європі, вона почалася. Те, що для американського філософа було остаточною перемогою ліберальної демократії, для нас виявилось неостаточною поразкою російського імперіалізму. І кволою спробою нових маленьких республік цьому імперіалізміві — старому, але все ще міцному — щось протиставити.

«Кінцем історії» натомість тут були 1970-ті. Для Західного світу 1970-ті були часом протверезіння: нарешті для багатьох стало зрозуміло, яким злом є СРСР. В СРСР, натомість, історія «закінчилася» на початку 1970-х — через кінець «відлиги», повернення до практики сталінізму і великої хвилі арештів 1972-го. Через «фіксування» советських загарбань на конференції у Гельсінкі 1975 року. Але там, де СРСР думав історію завершити, історія почалася знову: Гельсінські угоди здалися Москві легітимацією її нових територій — а виявилися початком Гельсінського правозахисного руху, що за кілька десятиліть доклався до краху советської системи. Виявилось, що цей «кінець історії», що зміцнив імперію, поклав початок її власного кінця.

Советський Союз був одним із тих, хто розпочав Другу світову, — але, на відміну від нацистів, він її не програв. Для захід-